

УДК: 338.45:658.5(575.1)

ҚУРИЛИШ КОРХОНАЛАРИНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИ: ТАРКИБИЙ БЛОКЛАР ВА БЛОКЛАРАРО МУТАНОСИБЛИК

Гиёсов Илхом Каримович

иқтисодиёт фанлари бўйича

фалсафа доктори (PhD), профессор

Тошкент архитектура-қурилиш университети

giyosov.ilhom@list.ru

Аннотация. Мақолада қурилиш корхоналарида иқтисодий самарадорликни оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми яхлит тизим сифатида таҳлил қилинган. Механизмнинг беш таркибий блоки — субъектлар, усуллар ва дастаклар, таъминловчи қуйи тизимлар, объект ҳамда мониторинг блоклари ажратилиб, уларнинг вазифалари ва заифлигининг оқибатлари тизимлаштирилган. Усуллар олти гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳнинг таъсир объекти ва кутилаётган натижаси аниқланган. Механизмнинг беш даражали модели таклиф этилиб, унинг самараси алоҳида дастакларнинг кучи билан эмас, блоклараро мутаносиблик билан белгиланиши асослаб берилган.

Калит сўзлар: *ташкилий-иқтисодий механизм, қурилиш корхонаси, таркибий блоклар, усуллар ва дастаклар, блоклараро мутаносиблик, трансакция харажатлари, иқтисодий самарадорлик.*

Кириш. Корхонанинг иқтисодий самарадорлиги унинг ресурс салоҳиятидан кўра ушбу салоҳиятни натижага айлантирувчи механизмнинг сифатига кўпроқ боғлиқдир. Амалиётда бир хил ресурс

базасига ва технологик даражага эга корхоналарнинг натижалари сезиларли фарқ қилиши айнан шу ҳолат билан изоҳланади. Ташкилий-иқтисодий механизм — салоҳият билан натижа ўртасидаги оралиқ бўғин бўлиб, у усуллар, дастаклар, ташкилий тартиб-таомиллар ва таъминловчи қуйи тизимларнинг ўзаро мувофиқлаштирилган мажмуини ифодалайди.

Ушбу масаланинг қурилиш саноати мисолида ўрганилиши тармоқнинг иқтисодиётдаги ўрни билан белгиланади. Ўзбекистонда бажарилган қурилиш ишлари ҳажми 2017 йилдаги 34,7 трлн сўмдан 2025 йилда 313,9 трлн сўмга етган; 2025 йилда асосий капиталга ўзлаштирилган 591,1 трлн сўмлик инвестицияларнинг 282,5 трлн сўми ёки 47,8 фоизи бевосита қурилиш-монтаж ишларига йўналтирилган [10]. Демак, миллий инвестицияларнинг деярли ярми қурилиш корхоналарининг ташкилий-иқтисодий механизми орқали моддий шаклга айланади ва мазкур механизмдаги ҳар қандай йўқотиш макроиқтисодий миқёсда акс садо беради.

Назарий жиҳатдан муаммо шундаки, иқтисодий адабиётларда ташкилий-иқтисодий механизм тушунчаси кўпинча умумий тарзда, унинг таркибий блоклари ва улар ўртасидаги алоқалар аниқ ажратилмаган ҳолда талқин қилинади. Натижада механизмни такомиллаштириш бўйича таклифлар алоҳида чоралар йиғиндиси кўринишида шаклланади ва улар ўртасидаги мувофиқлик таъминланмайди. Ҳолбуки механизмнинг самараси айнан блоклар ўртасидаги мутаносибликка боғлиқ: бир блокдаги кучли дастак бошқа блокдаги бўшлиқ туфайли натижа бермаслиги мумкин. Мақоланинг мақсади — механизмни яхлит тизим сифатида таърифлаш, унинг таркибий блокларини ва усуллар гуруҳларини ажратиш ҳамда блоклараро мутаносибликнинг ҳал қилувчи ролини асослашдан иборат.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Ташкилий-иқтисодий механизмнинг назарий асослари самарадорликни ўлчаш ва трансакция харажатлари назарияларининг туташган нуқтасида шаклланган. М.Фаррелл самарадорликни техник ва аллокатив таркибий қисмларга ажратиб, уни ишлаб чиқариш чегараси билан таққослаш орқали ўлчаш ғоясини илгари сурган [1]; А.Чарнес, У.Купер ва Э.Роудс ушбу ғояни математик дастурлашга кўчириб, кўп кирувчи ва кўп чикувчи ресурсларга эга хўжалик бирликлари самарадорлигини нисбий баҳолаш имконини берувчи моделни таклиф этганлар [2]. Ушбу ишлар механизмнинг мониторинг блокини ўлчашнинг методологик пойдеворини яратди.

Механизмнинг ташкилий блоки бўйича назарий асос О.Уильямсон томонидан берилган: у бошқарув тузилмасини шартномавий муносабатларнинг мураккаблиги ва активларнинг ўзига хослиги функцияси сифатида талқин қилиб, трансакция харажатларини қисқартиришни механизм самарасининг асосий манбаи деб кўрсатган [3]. Д.Норт самарадорликни институтлар — расмий қоидалар ва уларнинг бажарилишини таъминлаш харажатлари билан боғлаган [4]. М.Портернинг қиймат занжири концепцияси дастаклар блокини лойиҳалашда таъсир нуқтасини аниқлаш имконини беради [5], Р.Каплан ва Д.Нортон эса механизм натижасини фақат молиявий кўрсаткичлар билан ўлчаш чекланганлигини кўрсатган [6].

МДХ ва маҳаллий тадқиқотларда механизмнинг айрим блоклари батафсил ўрганилган: Б.Хрусталёв ва ҳаммуаллифлар инвестиция-қурилиш комплекси ривожланиш хусусиятларини таҳлил қилган [7], М.Ш.Ғозиев корхоналар иқтисодий салоҳиятини бошқаришда манфаатдорлик ёндашувини илгари сурган [8], Ш.К.Курбаниязов эса тармоқда ташкилий-иқтисодий механизмни жорий этиш самарадорлигини тадқиқ этган [9]. Шунга қарамай, механизмни яхлит

тизим сифатида қараш ва блоклараро мутаносибликни таъминлаш масаласи очик қолмоқда. Тадқиқотда институционал ва тизимли таҳлил, мантиқий таққослаш, умумлаштириш ҳамда қиёсий таҳлил усуллари дан фойдаланилди; ахборот базасини расмий статистика [10; 11] ва норматив-хукукий ҳужжатлар [12] ташкил этди.

Таҳлил ва натижалар. Муаллиф талқинида қурилиш корхонасининг ташкилий-иқтисодий механизми — бу корхона ихтиёридаги меҳнат, моддий, техник ва молиявий ресурсларни қурилиш маҳсулотига айлантириш жараёнида субъектлар манфаатларини мувофиқлаштирувчи, ресурс сарфини тартибга солувчи ва натижани рағбатлантирувчи усуллар, дастаклар ҳамда таъминловчи қуйи тизимларнинг ўзаро боғланган мажмуидир. Ушбу таърифда учта жиҳат мужассам: механизмнинг субъектлараро характери, унинг ресурс оқими га бевосита таъсир қилиши ва блокларнинг ўзаро боғланганлиги. Механизмнинг таркибий тузилиши беш блокдан иборат бўлиб, ҳар бир блок ўзига хос вазифани бажаради (1-жадвал).

**1-жадвал. Ташкилий-иқтисодий механизмнинг таркибий блоклари
ва уларнинг вазифаси**

Блок	Таркиби	Асосий вазифаси	Заифлигининг оқибати
Субъектлар блоки	Давлат органлари, ҳудудий бошқарув, корхона, буюртмачи, субпудратчилар, банклар	Манфаатларни мувофиқлаштириш ва масъулиятни тақсимлаш	Масъулиятнинг «эгасизлиги», қарорларнинг чўзилиши
Усуллар ва дастаклар блоки	Ташкилий- маъмурий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий- психологик воситалар	Ресурс сарфига ва хатти-ҳаракатга мақсадли таъсир кўрсатиш	Рағбатнинг йўқлиги, ресурс исрофи
Таъминловчи қуйи тизимлар	Ҳуқуқий- норматив, молиявий, кадрлар, ахборот-рақамли, услубий	Механизмнинг узлуксиз амал қилишини таъминлаш	Дастакларнинг «ишламай қолиши»

Блок	Таркиби	Асосий вазифаси	Заифлигининг оқибати
Объект блоки	Ресурслардан фойдаланиш, харажатлар, лойиҳа цикли, шартнома муносабатлари	Таъсир йўналтириладиган соҳани аниқ белгилаш	Таъсирнинг тарқоқлиги, самаранинг йўқолиши
Мониторинг ва баҳолаш блоки	Кўрсаткичлар тизими, ҳисобот, тескари алоқа каналли	Натижани ўлчаш ва механизмни тузатиш	Хатоларнинг такрорланиши, тузатишнинг кечкикиши

Изоҳ: муаллиф ишланмаси.

Жадвалдан кўринадикки, блоклар ўзаро тўлдирувчи хусусиятга эга: улардан бирортасининг заифлиги қолганларининг ижобий таъсирини сусайтиради. Масалан, иқтисодий рағбатлантириш дастаклари кучли бўлса-да, ахборот-рақамли таъминот етарли бўлмаган корхонада ресурс сарфи ҳақиқий вақтда кузатилмайди ва рағбат манзилга етиб бормайди. Шу боис механизмни такомиллаштиришда алоҳида чораларни эмас, блоклараро муносабатликни биринчи ўринга қўйиш талаб этилади.

Субъектлар блокининг ўзига хослиги қурилишда алоҳида эътиборни талаб қилади. Бошқа тармоқлардан фарқли равишда, бу ерда бир лойиҳа доирасида камида тўртта мустақил манфаат эгаси — буюртмачи, бош пудратчи, субпудратчилар ва молиялаштирувчи ташкилот иштирок этади. Уларнинг манфаатлари бир-бирига тўлиқ мос келмайди: буюртмачи муддат ва сифатга, бош пудратчи умумий рентабелликка, субпудратчи ўз ишининг ҳажмига, банк эса қарзнинг

қайтарилишига устувор аҳамият беради. Механизмнинг ташкилий вазифаси ушбу манфаатларни бекор қилиш эмас, уларни шартнома тизими ва рағбатлантириш воситалари орқали умумий натижага йўналтиришдир.

Механизмнинг таъсир кучи унинг усуллари ва дастакларида мужассамлашади. Ушбу воситаларни гуруҳлаштириш таъсир нуқтасини тўғри танлаш ва уларнинг ўзаро мослигини таъминлаш имконини беради (2-жадвал).

2-жадвал. Ташкилий-иқтисодий механизм усуллари ва асосий дастаклари

Усуллар гуруҳи	Асосий дастаклар	Таъсир объекти	Кутилаётган натижа
Ташкилий-маъмурий	Режалаштириш, ресурс сарфи меъёрлари, ички регламентлар	Ишлаб чиқариш жараёнининг тартиби	Муддат ва сметадан оғишнинг камайиши
Иқтисодий	Рағбатлантириш тизими, солиқ ва кредит имтиёзлари, нархлаш	Ресурс сарфи ва меҳнат унумдорлиги	Таннархнинг пасайиши, рентабелликнинг ошиши
Хукуқий	Шартнома тизими, тендер тартиби, жавобгарлик чоралари	Субъектлараро муносабатлар	Трансакция харажатларининг қисқариши

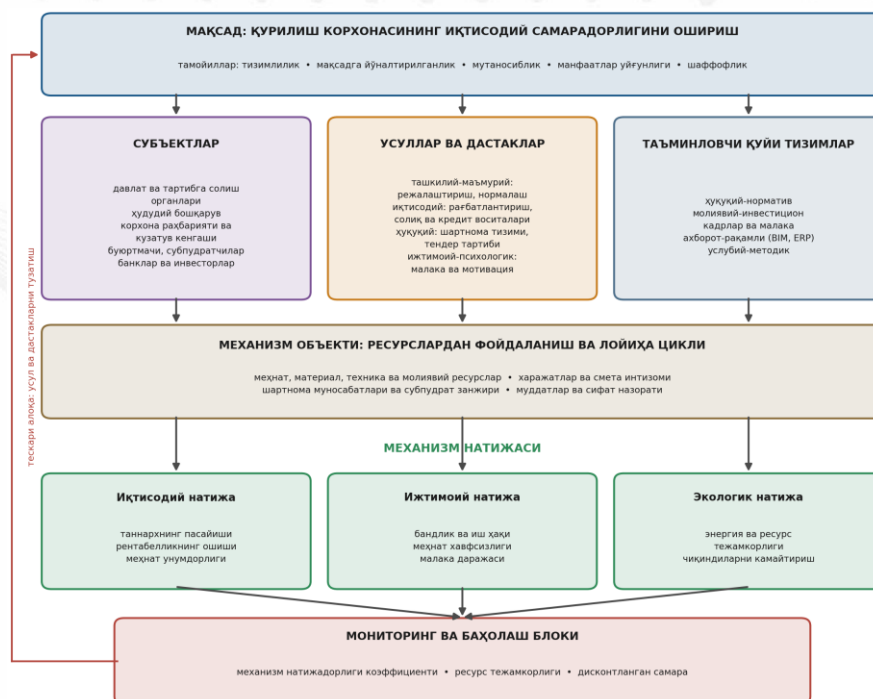
Усуллар гуруҳи	Асосий дастаклар	Таъсир объекти	Кутилаётган натижа
Ижтимоий- психологик	Малака ошириш, мотивация, меҳнат хавфсизлиги маданияти	Ходимлар хатти- харакати	Нуқсонлар ва йўқотишларнинг камаيши
Ахборот- рақамли	BIM ва ERP тизимлари, электрон ҳужжат айланиши	Қарор қабул қилиш жараёни	Ахборот асимметриясининг пасайиши
Экологик- барқарорлик	Энергия ва ресурс тежамкорлиги меъёрлари, чиқиндиларни бошқариш	Ресурс сарфи таркиби	Узоқ муддатли харажатларнинг камаيши

Изоҳ: муаллиф ишланмаси.

Гуруҳлар ўртасидаги мослик механизм самарасининг зарурий шартидир. Иқтисодий дастакларнинг таъсири ташкилий-маъмурий гуруҳдаги ресурс сарфи меъёрларига, ҳуқуқий гуруҳдаги шартнома интизомига ва ахборот-рақамли гуруҳдаги ўлчов воситаларига таянади. Меъёр белгиланмаган ёки сарф ҳақиқий вақтда қайд этилмаган шароитда рағбатлантириш тизими объектив базага эга бўлмайди ва расмий характер касб этади. Шу маънода дастакларни кучайтириш эмас, уларни бир-бирига боғлаш механизми такомиллаштиришнинг асосий йўналиши ҳисобланади.

Юқорида келтирилган таҳлил асосида ташкилий-иқтисодий механизмнинг беш даражали модели таклиф этилади (1-расм).

**1-расм. Қурилиш корхоналари иқтисодий самарадорлигини
оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми модели**

Изоҳ: муаллиф ишланмаси.

Модель мақсад ва тамойиллар блокидан бошланади: механизмнинг барча элементлари ягона мақсадга — иқтисодий самарадорликни оширишга бўйсундирилади. Иккинчи даражада учта параллел блок — субъектлар, усуллар ва дастаклар ҳамда таъминловчи қуйи тизимлар жойлашади; уларнинг мутаносиблиги механизм самарасининг ҳал қилувчи шартидир. Учинчи даражада таъсир объекти — ресурслардан фойдаланиш ва лойиҳа цикли аниқ белгиланади. Тўртинчи даражада натижа иқтисодий, ижтимоий ва экологик кўринишда шаклланади, бешинчи даражада эса мониторинг ва баҳолаш блоки орқали ўлчанади ҳамда тесқари алоқа канали воситасида усул ва дастакларни тузатишга хизмат қилади.

Хулоса

Қурилиш корхонасининг ташкилий-иқтисодий механизми ресурс салоҳияти билан иқтисодий натижа ўртасидаги оралиқ бўғин бўлиб, у субъектлар, усуллар ва дастаклар, таъминловчи қуйи тизимлар, объект ҳамда мониторинг блокларининг бирлигидан иборат яхлит тизим сифатида қаралиши лозим.

Механизмнинг самараси алоҳида дастакларнинг кучи билан эмас, блоклараро муносабатлик билан белгиланади. Бир блокдаги кучли восита бошқа блокдаги бўшлиқ туфайли натижа бермаслиги мумкин, шу боис такомиллаштириш чоралари комплекс тарзда лойиҳаланиши керак.

Қурилишда бир лойиҳа доирасида камида тўртта мустақил манфаат эгасининг иштироки субъектлар блокига алоҳида талаб қўяди: механизмнинг вазифаси манфаатларни бекор қилиш эмас, уларни шартнома ва рағбатлантириш воситалари орқали умумий натижага йўналтиришдир.

Таклиф этилган беш даражали модель мақсад ва тамойиллардан бошланиб, субъектлар, усуллар ва таъминловчи қуйи тизимлар орқали объектга таъсир кўрсатади ҳамда мониторинг блоки ва тескари алоқа канали билан яқунланади. Моделнинг амалий қиймати шундаки, у механизмдаги заиф бўғинни аниқ манзилда кўрсатиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Farrell M.J. The Measurement of Productive Efficiency // Journal of the Royal Statistical Society. Series A. – 1957. – Vol. 120, No. 3. – P. 253–290.
2. Charnes A., Cooper W.W., Rhodes E. Measuring the Efficiency of Decision Making Units // European Journal of Operational Research. – 1978. – Vol. 2, No. 6. – P. 429–444.

3. Williamson O.E. The Economic Institutions of Capitalism. – New York: Free Press, 1985. – 450 p.
4. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 152 p.
5. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985. – 557 p.
6. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996. – 322 p.
7. Хрусталёв Б.Б., Антипов В.А., Луняков М.А. Основные особенности развития инвестиционно-строительного комплекса Российской Федерации // Недвижимость: экономика, управление. – 2022. – № 2. – С. 6–10.
8. Goziyev M.Sh. Qurilish sanoati korxonalari iqtisodiy salohiyatini boshqarishda iqtisodiy manfaatlarning shakllanishi // Research Focus International Scientific Journal. – 2023. – B. 92–95.
9. Курбаниязов Ш.К. Қурилиш материаллари саноатида корпоратив бошқарувнинг ташкилий-иқтисодий механизмини жорий этиш самарадорлиги: и.ф.ф.д. (PhD) дисс. – Тошкент: ТДИУ, 2018. – 92 б.
10. Гоипов З. Ўзбекистонда қурилиш соҳасининг 2017–2025 йилларда ривожланиши / Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази. – review.uz
11. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси расмий маълумотлари. – stat.uz
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 ноябрдаги ПФ-6119-сон «Қурилиш тармоғини модернизация қилиш, жадал ва инновацион ривожлантиришнинг 2021–2025 йилларга мўлжалланган стратегияси тўғрисида»ги Фармони. – lex.uz